

BEVEZETÉS

A nyelv — az emberi érintkezésnek, a gondolatok kicserélésének az eszköze — együtt keletkezett és fejlődött a társadalommal. Azt az állapotát, amelyben most van, vagy amelyben egyáltalán élénk tűnik, hosszú, sok évszázados vagy évezredes alakulás, változás, fejlődés után éri el. A nyelvnek a kezdetei ugyanis végső fokon messze az őskorba nyúlnak vissza. A nyelv nem öröklődik azonban változatlan formában nemzedékről nemzedékre, hanem szókincsében, a szavaknak szerkezetekké, mondatokká kapcsolásában idővel jelentős módosulások, változások mennek végbe. „A termelés . . . fejlődése, az osztályok megjelenése, az írás megjelenése, az állam létrejötte, amelynek az igazgatás számára szüksége volt többé-kevésbé szabályozott írásbeliségre, a kereskedelem fejlődése, amelynek még inkább szüksége volt szabályozott írásbeliségre, a sajtó megjelenése, az irodalom fejlődése, mindez hatalmas változásokat idézett elő a nyelv fejlődésében.” (Budapest, 1950. 241.) A nyelvnek tehát megvan a maga története, amelyet ismernünk kell, hogy a mai nyelv jelenségeit, annak mai rendszerét, fejlődésének törvényszerűségeit megérthessük, és mindezeket helyesen magyarázzuk.

A nyelv anyagi hordozója a hang, illetőleg a hangoknak sajátos sora, amelyet hallunk, és ezáltal képesek vagyunk a velük kifejezett gondolatokat megérteni. A hangok azonban elhangzanak, és nem hagynak olyan maradandó emléket, amelynek segítségével a nyelv fejlődését meggyőző erővel megrajzolhatnók. De nagy segítségére jön a nyelvtudomány művelőinek az írás, amely a hosszú évszázadok előtti nyelvi állapotot több-kevesebb tökéletességgel megőrzi. Az egyes nyelvek konkrét történetét írásos emlékek hiányában nem írhatnók meg, a nyelv történeti vizsgálatára lehetetlen volna.

Mivel a nyelv az idők folyamán állandóan változik — újabb és újabb sajátosságokat termel, régi szavakat és szókapcsolási módokat elhagy, más nyelvekből egyes elemeket átvesz és ezáltal gyarapszik, tökéletesedik —, a nyelvbúvár számára minden kor minden feljegyzése méltó a figyelemre, mert azok a nyelv fejlődésének egy-egy szakaszát világítják meg. A nyelvnek különböző korokból származó hiteles írott emlékei a nyelvemlékek.¹

¹ A *nyelvemlék* szó — úgy látszik — DÖBRENTAI GÁBOR alkotása a német *Sprachdenkmal* mintájára. Ő használja először a szót 1833-ban a „Jelenkor” című folyóiratban (II. évf. 2. köt. 794). Használatát ugyanő teszi általánossá, amikor nagy akadémiai kiadványának a „Régi Magyar Nyelvemlékek” címet adja (1838.). HORVÁT ISTVÁN a Tudományos Gyűjteményben (TudGyűjt. 1835.) még „A Magyar Nyelv régi Maradványai”-ról értekezik. A *nyelvemlékek* szó latin megfelelője RÉVAI MIKLÓSNÁL „vetustiora monumenta” (Antiquitates. 1803. 43).

Nyelvünk történetének legkorábbi szakaszából nem maradtak ránk ilyen írásos feljegyzések. Ezt a kort, amely az i. sz. X. századig terjed, nyelvemléktelek kornak nevezzük, szemben az ez után következő időszakkal, amelyet nyelvemlékes kornak mondunk. A nyelvemlékes korról kezdődik nyelvünk írásos emlékekkel adatolt története, ettől fogva beszélhetünk szorosabb értelemben vett nyelvtörténetéről.

A régibb korok nyelvállapotát megőrző írásos emlékek megjelenési formáik, hagyományozásuk, írásuk módja szerint részben kéziratok, részben nyomtatványok. A kőbe, téglába, fába vésett vagy falakra, mennyezetre festett feliratok, amelyek más nyelvek számára oly becsek, a mi nyelvünk történetéhez alig nyújtanak számottevő adatokat.

A feliratok közül mégis megemlítenünk néhányat, amelyek a még fel nem derített hagyományozású ún. székely rovásírással vannak írva. Ezek javarészt az 1450—1550 közötti évekből maradtak ránk, de nem lehetetlen, hogy némelyikük régebbi keletkezésű. — A jelentősebbek:

a **székelyderzsi rovásírástól téglán** — lehet, hogy még a XIII. század végéről való, más jelek szerint azonban talán csak a XV. század második feléből (vö. MNy. XLVIII [1952], 86—9);

a **karácsonyfalvi toronyfelirat** — a XV. század végéről;

a **csíkszentmihályi templomfelirat** — 1501-ből;

a **konstantinápolyi falfelirat** — 1515-ből;

a **bögözi freskófelirat** — a XVI. század közepéről;

az **énlaki mennyezetfelirat** — 1668-ból.

A csíkszentmihályi és a konstantinápolyi felirat csak kései másolatban maradt ránk.

A székely rovásírásnak más, ezeknél terjedelmesebb emlékeiről is tudunk. Elsőnek kell említenünk ezek között az eléggé terjedelmes **székely öröknaptárt**, amelyet 1690 táján egy XV. század második feléből származó rovásotról másolt le egy olasz származású hadmérnök, **Marsigli Alajos**. Kéziratát a bolognai egyetemi könyvtár őrzi.

Vannak a rovásírásnak papirosra tintával írt emlékei is. Ilyenek:

a **Nikolsburgi Rovásábécé** a XV. század derekáról;

Szamosközi István két rovásírástól emléke (1587. és 1604.; a rovásírást titkosírásnak alkalmazta);

Telegdi János „Rudimenta” című kéziratos kis műve 1598-ból (csak másolatokban maradt ránk, a legrégebbi másolat 1671-ből való), amelyben a szerző a székely rovásírás kérdését elméletileg tárgyalja;

Miskolci Csulyak István két rovásábécéje (a XVII. század első feléből); **Jakubovich Emil**: MNy. XXXI [1935], 12—4).

A rovásírással írt feljegyzések adatait a nyelvtörténeti kutatás mind eddig alig hasznosította. Felhasználhatóságukat csökkenteni, hogy a rovásírás sokszor nem jelöli a magánhangzókat, hogy ábécéjében nemcsak betű-, hanem szótagjelek is vannak, s hogy emlékei között sok a sérült. A rovásírástól emlékek megfejtéséhez sokszor a nyelvtörténet egyebünne szerzett eredményeit kell felhasználni.

Irodalom :

NÉMETH GYULA, A magyar rovásírás : MNyK. II/2. 1934. — JAKUBOVICH EMIL, A székely rovásírás legrégebbi ábécéi : MNy. XXXI (1935), 1—17 és MNyTK. 35. sz. — MUSNAI LÁSZLÓ, Székely rovásírásos emlékek : MNy. XXXII (1936), 229—33. — FERENCZI SÁNDOR, Az énlaki rovásírásos felirat. Cluj (Kolozsvár), 1936. — KUN BÉLA, Egy XVIII. századi rovásírásos ábécé : MNy. XXXIII (1937), 251. — NÉMETH GYULA, A székely írás egy új emléke : a homoródkarácsonyfalvi felirat : MNy. XLI (1945), 11—6. — KEÖPECZI SEBESTYÉN JÓZSEF, Székely rovásírásos bejegyzés a brassai magyar evangélikus egyház jegyzőkönyvében : ErdMúz. L (1945), 108 ; hasonmással. — Cs. SEBESTYÉN KÁROLY és PAIS DEZSŐ, A székelyderzsi rovásírásos téglakora : MNy. XLVIII (1952), 86—9.

Nyelvemléknek tekintünk általában minden olyan írásos feljegyzést — tekintet nélkül annak tárgyára és céljára —, amely a múlt nyelvi megnyilvánulásait rögzíti meg (PAIS DEZSŐ : MNy. XLV [1949], 310). A nyelv-tudomány számára értékes anyagot szolgáltathatnak történeti, irodalomtörténeti vagy más, egyéb szempontból jelentéktelen feljegyzések : szavak, szókapcsolatok, mondatoskák is. Tágabb értelemben véve tehát nyelvemléknek számít Vörösmarty Mihálynak vagy Petőfi Sándornak egy-egy költeménye is ; szorosabb értelemben véve azonban mégis a régebbi korok írásos emlékeit szoktuk nyelvemlékeknek tekinteni (vö. Nyr. XXVII [1898], 459).

Az a nézet, amely nyelvemlékeknek csak a könyvnyomatás (1533, illetőleg 1527) előtti írott maradványokat tekinti, nem helyes (l. PAIS DEZSŐ, A nyelvemlékség korhatárolása : MNy. XLV [1949], 310—4). Maga az a tény ugyanis, hogy egy vagy akár több könyvet valamikor nyomtatásban is megjelentettek, a nyelv állapotában azonnal döntő jelentőségű változást nem hozott létre. A nyelvi változások számtalan nyelven belüli és nyelven kívüli tényező hatására következnek be, és nem robbanásszerűen, egyik napról a másikra, hanem hosszas fejlődés eredményeképpen : „az új minőségnek, az új nyelvszerkezet elemeinek fokozatos és hosszas felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján” (SZTÁLIN : i. h. 242).

Nyelvemlékeink ismertetésében tehát a legkorábbi kéziratok emlékei után meg kell emlékeznünk a könyvnyomatás korának főbb kéziratok és nyomtatott emlékeiről is, azokról, amelyek jellemzően mutatják be koruk, illetőleg bizonyos nyelvterületek akkori nyelvéllapotát, és amelyek tartalmuk, elterjedtségük révén erősen hatottak nyelvünk fejlődésére.

Egyébként a „nyelvemlék” meghatározásába, illetőleg körébe a megjelölésébe az 'írásos feljegyzés' mozzanata mellé most már be kell vonnunk ezt is : 'hangfelvétel', annál is inkább, mivel a hangfelvétel a nyelvnek és beszédnek a sajátosságait több oldalról és pontosabban rögzíti meg, mint az írás (PAIS DEZSŐ).

Irodalom :

A nyelvemlékek kérdésével általánosságban, illetőleg összefoglalóan foglalkoznak a következő művek :

VOLF GYÖRGY, Magyar nyelven írt kéziratok mint nyelvemlékek. A „Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett Könyvkiállításához” című, 1882-ben megjelent kiadvány 23—33. lapjain. — A könyvkiállításon bemutatott nyelvemlékek rövid ismertetése.

ZOLNAI GYULA, Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig. 1894. 26 hasonmással. — Kiváló, sok tekintetben úttörő munka. Első részében szól a nyelvelmékek kutatásának fontosságáról, a nyelvelmékek olvasásáról, majd felsorolja az akkor ismert hiteles nyelvelmékeket 1533-ig, szám szerint 93-at. Nem tárgyalja azonban a szórványelvékeket. A második részben magyarázatokkal bőségesen ellátott szemelvényeket nyújt nyelvelmékeinkből. Nyelvtörténeti magyarázatai közül azonban azóta sok elavult. A mű minden fejezetéhez gazdag bibliográfiát fűz.

HUBERT EMIL, A nyelvelméktan alapvonalai. 1898. — Rendszeresen foglalkozik a nyelvelmékek kutatásának alapvető kérdéseivel, és értékes megjegyzéseket tesz a nyelvelmékek tanulmányozásában követett és követendő módszerekről. Megállapításai közül — kisebb módosításokkal — több ma is megállja helyét. Súlyos tévedése azonban, hogy PAUL HERMAN nagy német nyelvtudós tanítása nyomán a nyelvet egyéni lelki tevékenységnek tartja, és azt állítja, hogy „mivel minden ember nyelve külön nyelv, a szó igaz értelmében a nyelvelmék nem egy *nemzet*, hanem egy *egyén* nyelvállapotát tünteti fel” (i. m. 5). A nyelvelmék hitelessége kritériumának az egyéni nyelvállapot megőrzését tekinti (i. h.). Ma világosan látjuk, hogy a nyelvtudományban PAUL HERMAN individualizmusa már túlhaladott irányzat. A nyelv keletkezésében és teljes valójában társadalmi jelenség, és nem csupán egyéni lelki tevékenység. A nyelv közös és egységes a társadalom számára, és nincs külön nyelv minden ember számára. A nyelvelmék akkor hiteles, ha híven tükrözi írója társadalmának nyelvét, annak állapotát az emlékek keletkezése korában. — L. még BALASSA JÓZSEF és JENŐ SÁNDOR bírálatát: Nyr. XXVII (1898), 458—62; HUBERT EMIL válasza és BALASSA viszonzválasza: i. h. 512—6.

SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv. 2. kiadás. 1905. „Nyelvtörténet és nyelvelmékeink.” 103—35. — Bemutatja nyelvelmékeink fontosságát a nyelvtörténeti kutatás számára. Tárgyalja legrégibb nyelvelmékeinket, köztük legjelentősebb szórványelvékeinket (a Tihanyi Alapítólevelet, Anonymust, a Váradi Regestrumot) is, azok helyesírását, továbbá a Halotti Beszédet, a Gyulafehérvári Glosszákat, a Königsbergi Töredéket és fontosabb kódexeinket nyelvi sajátágaikkal együtt. A Halotti Beszédnek kevésbé sikerült hasonmását is közli.

ZOLNAI GYULA, Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig: MNy. I (1905), 29—36, 71—8, 115—22. Külön is: MNyTK. 1. sz. 1905. — Legrégibb magyar nyelvelmékeink rövid ismertetése. ZOLNAI e felsorolásában 143 kéziratos emlékről nyújt tájékoztatót.

SZILY KÁLMÁN, Régi nyelvelmékeink: MNy. X (1914), 451—2. — A MNy-ben addig megjelent nyelvelmékek egyszerű felsorolása. — Vö. még: MNy. XI (1915), 120—1 és XIII (1917), 231—2.

JAKUBOVICH EMIL, Adalékok nyelvelmékeink sorozatához: MNy. XV (1919), 122—4, XVI (1920), 14—9, 78—80. — Helyreigazítások és kiegészítések ZOLNAI két említett munkájához.

JAKUBOVICH EMIL—PAIS DEZSŐ, Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. — A tudományos kutatás és az egyetemi oktatás szempontjából egyaránt igen jelentős munka. Bő tanulmányozni való anyagot közöl a Jókai-kódex előtti idők eredetiben fennmaradt emlékeiből. Az összeállításban nyelvtörténeti fontosságuknak megfelelően nagy teret kaptak a szórványelvékek. Bevezetése, valamint az egyes emlékekre vonatkozó kézirattani és könyvészeti tájékoztatói nagyrészt önálló kutatásokon alapulnak.

GÁL JÁNOS, Nyelvi és irodalmi régiségeink syllabusa. 1934. — A könyvnyomtatás koráig terjedő nyelvelmékeinknek újabb felsorolása és rövid ismer-

tetése. A kiadvány pontatlansága és tévedései miatt csak óvatossággal használható.

KNIEZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952. — Részletes vizsgálódás a régi nyelvemlékek helyesírása és általában a magyar nyelv története körében.

MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956. (EgyMNyF.) — Az egyetemi nyelvészeti oktatás céljait szolgáló tanulmánykötet szövegmutatványokkal (Tihanyi Alapítólevél, Anonymus, Váradi Regestrum, Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-siralom).